

КУДИНОВ Д.В.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧИТЕЛІВ І УЧНІВ У СУМАХ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 РОКІВ

Розглядаються учнівські виступи у Сумах, а також опозиційна діяльність вчителів сумських нижчих шкіл під час демократичної революції 1905-1907 рр. Аналізуються причини невдоволення діючою на початку ХХ ст. системою народної освіти.

Перша російська революція 1905-1907 рр. охопила всі верстви населення, серйозно похитнувши самодержавний режим. Рух за демократичні зміни суспільства отримувалася як загальні, так і специфічні форми залежно від установок, цілей і завдань тієї чи іншої групи учасників революції. У містах високу соціальну активність проявляли як робітники, так і інтелігенція, земці, студенти й учні середніх навчальних закладів, що свідчило про кризу довіри владі з боку освічених прошарків населення. Якщо ж враховувати вікові особливості всіх цих учасників народної революції, то з'ясовується, що вона була переважно "молодіжною". Особливо це стосується міст з високим відсотком освітніх закладів, де в авангарді молодих бунтарів ставали студенти, гімназисти та молоді вчителі. Суми, де в 1905 р. розташовувались п'ять середніх навчальних закладів, стали одним із центрів демократичного руху учнів і вчителів.

В Україні учнівська і студентська молодь, педагоги виступали на захист демократичних свобод в усіх губернських і майже в усіх повітових центрах. Специфіка і розмах цього руху відмічалися ще сучасниками. Зокрема, виступи учнівської молоді ставали об'єктом вивчення педагогічної журналістики як консервативно-охоронного, так і ліберального напрямків. З помірковано ліберальних засад на широкому документальному матеріалі оцінка учнівському руху була дана в 1905 р. Г.Роковим. Автор першим класифікував і охарактеризував виступи школярів, визначив роль і місце шкільної адміністрації в їх угамуванні. Але Г.Роков, вочевидь, через міркування безпеки, лише мимохідь торкнувся питання про причинність цих виступів, що робить це дослідження неповним¹. Як провокації опозиційних сил, розхристаність самої молоді, що навчалася, оцінювались виступи учнів та студентів у 1905 р. "Русским вестником"². У ліберальній пресі увага приділялась не стільки підрахункам учнівських страйків й описанню поведінки гімназистів та студентів, скільки реформуванню школи, що природно витікало із вимог учнів, студентів, їхніх батьків, а також досвіду освітньої системи західних країн. У даному контексті цікавими є статті В.Шимкевича з конкретними пропозиціями щодо змін в освіті³. З відступом революції поступово припиняється і полеміка стосовно реформи школи, не згадуються учнівські виступи.

Радянська історіографія залишила після себе небагато праць з історії учнівського, студентського та вчительського руху 1905-1907 рр. Даний напрям вітчизняної історії розробляв А.Іванов. В його працях увага приділяється студентським виступам в університетських центрах, участі в демократичному

Кудінов Дмитро Валерійович - аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

русі викладачів і науковців⁴. Яскраві моменти студентського руху ввібрала у себе книга П.Гусятнікова⁵. В ряді інших досліджень студентський і учнівський рух у загальноімперських рамках описувався в огляді соціально-політичної історії інтелігенції початку ХХ ст.⁶ Окремі аспекти учнівського і вчительського рухів висвітлив М.Константинов у своїй монографії, присвяченій загальній історії середніх навчальних закладів Росії⁷. І.Шешунова у своїй статті розглянула участь у революції 1905-1907 рр. вчителів України⁸.

Сучасна історіографія приділяє значну увагу історії освіти дорядянського періоду. Щоправда, автори здебільшого не звертаються до соціальних виступів учнівської молоді. Акцент робиться на розвиткові професійної і жіночої освіти, історії окремих навчальних закладів або освітянських інститутів регіонів, дослідженні соціальної групи педагогів тощо. Зокрема, цікаві публікації з історії навчальних закладів Сум робили В.Власенко, О.Козлов, В.Луценко і Л.Сапухіна⁹.

Першою і поки що єдиною комплексною роботою, присвяченою суспільно-політичній діяльності вчителів і учнів, є спільна монографія В.Борисенка і Г.Непорожньої, третій і четвертий розділи якої присвячені громадській і політичній активності педагогічних працівників і учнів в роки революції 1905-1907 рр.¹⁰ Проте, ані в цій, ані в попередньо вказаних роботах ми не зустрічаємо сумський матеріал стосовно революційних виступів школярів та освітян. Отже, дана література цікава для нас, насамперед, як фон загальнодержавної боротьби вчителів і учнів за реформи в освіті і державі, як висвітлення тенденцій в цьому русі. При огляді самого перебігу громадської активності вчителів та учнів Сум ми зверталися до різноманітних документів тієї епохи. Зокрема, при написанні статті були використані матеріали Державного архіву Сумської області, Центрального державного історичного архіву України у м.Київ, Державного архіву Російської федерації, спогади учасників революційного руху і публікації органу лібералів "Сумської голос". Заповнення за допомогою цих джерел білої плями з минулого демократичного руху 1905-1907 рр., висвітлення і характеристика соціальної активності вчителів і учнів Сум, їхньої громадської діяльності в цей короткий період і є головними завданнями даної статті.

Мотиви виступів учнів і вчителів у Сумах відповідали загально-російським причинам підйому громадянської активності в країні, а також тим проблемам, що панували в царині народної освіти. Держава сама провокувала освітян до опозиційності через недбале ставлення до школи. Її витрати на Міністерство народної освіти (МНО) в 1905 р. становили 9,8 млн.крб., у той час як на утримання Міністерства імператорського двору - від 12,7 до 17 млн.крб.¹¹ При необхідній сумі для утримання одного учня протягом року в 300 крб., держава виділяла лише 31 коп. на особу¹². Фінансування школи, таким чином, в основному перекладалося на плечі земств, дум, волостей, громад і батьків учнів. Збільшення видатків навчальних закладів призводило до систематичного підвищення плати за навчання. Протягом 1870-х - 1900-х років вона зростає, наприклад, в Сумській Олександрівській гімназії з 15 до 40 крб.¹³ У 1904-1908 рр. в Сумській жіночій гімназії річні розцінки за навчання становили 20 крб. за підготовчий курс, 50 крб. - за загальнообов'язкові предмети, 10 крб. - за необов'язкові предмети¹⁴. Іменні стипендії і грошові допомоги виплачувалися лише незначній кількості

учнів, що їх потребували. Так, на початку ХХ ст. в реальному училищі ними користувалося менше 30 учнів при комплектації училища в понад 250 учнів¹⁵. У 1905 р. у Сумській жіночій прогімназії, де навчалось 153 дівчини, Товариство взаємодопомоги нужденним ученицям прогімназії витратило лише 82 крб. на грошову допомогу підопічним¹⁶. Все це практично унеможливило отримання середньої освіти дітьми із нижчих верств населення. До того ж існували обмеження в отриманні освіти для бідних, запроваджені циркуляром від 18 червня 1887 р. Він забороняв навчатися в середніх навчальних закладах “кухарчиним дітям” і регламентував відсоток учнів із нижчих станів. До прохання про прийом до середнього навчального закладу додавалося посвідчення про звання: послужні списки батьків, посвідчення про дворянство, а для податних станів - “копія посвідчення виду, за яким живуть батьки”¹⁷. Таким чином, середні навчальні заклади були індикатором соціальної нерівності. У 1901 р. в Олександрівській гімназії і Сумському реальному училищі селянських дітей нараховувалося менше 12% при обсязі селянського населення Сумського повіту в 90%. Проте, дітей дворян і чиновників тут навчалось 34%¹⁸.

Крім соціальних утисків, при прийомі до навчальних закладів існували обмеження і щодо національності. За межою осілости, куди потрапляли і Суми, прийом єврейських дітей до навчальних закладів обмежувався 15% контингенту учнів¹⁹. За постановою МНО від 15 липня 1884 р. учні-євреї повинні були надавати дирекції посвідчення, видані в поліції, про дозвіл їхнім батькам жити в даній місцевості²⁰. Гімназістам-євреям заборонялося давати приватні репетиторські уроки християнським дітям²¹. У системі освіти зберігалася також гендерна нерівність: 71,6% учнів складали хлопці²². Це, відповідно, зумовлювало і низький відсоток грамотних жінок. У 1897 р. в Сумах і Білопільлі таких нараховувалося лише 27,3%²³.

Імперія відставала від передових країн Європи як за кількістю учнів (менше в 3,2 рази), так і за чисельністю вчителів (менше в 4 рази)²⁴. Збільшенню числа учнів заважала катастрофічна нестача середніх навчальних закладів. Так, Сумська жіноча гімназія вимушена була відмовляти в прийомі десяткам випускниць нижчих шкіл. У 1903 р. із 86 дівчат, що склали вступні іспити, були прийняті до гімназії лише 40. При цьому більшість абітурієнток мали позитивні результати з випробувань²⁵. Те саме стосувалося чоловічих навчальних закладів. Протягом 1901-1907 рр. адміністрація чоловічої гімназії відхилила понад 40% заяв про вступ, а дирекція реального училища в 1901 р. загалом вимушена була відмовити у вступі всім бажаючим²⁶. Через недостатність приміщень, скупченість учнів (понад 30 осіб на клас) створювалися ненормальні умови для навчання. Так, у реальному училищі повітря в класах постійно було спертим, не були влаштовані рекреації. Це призводило до підвищеної стомленості і хворобливості учнів. “...в школу хлопчики поступають нормальними за зовнішнім виглядом, але через 2-3 роки ви спостерігаєте блідість, одутлість, в’ялість і апатію...”, - писав зі спостережень про своїх вихованців директор училища²⁷.

Ненормальними були порядки і в середині навчальних закладів. Випускник Олександрівської гімназії 1904 р. М.Ситенко у віршованій формі висміював нудні переклади з латини і грецької, бездарність вчителів, карцерний режим, формалізм і бездушне ставлення педагогів до гімназістів²⁸.

Анонімний автор “Сумського голосу” з числа гімназистів звинувачував дирекцію чоловічої гімназії, що “...вона готує нас не до світлого життя, а для затхлої, просякнutoї сухим буквоїдством канцелярії, де немає місця ані волі, ані почуттю, ані, врешті, розуму, де діють лише циркуляри та накази вищого начальства; де брутално придушується будь-який прояв особистості; де не можна розмірковувати і мислити, а треба, як це не важко, як це не низько, підпорядковуватися”²⁹. Дирекції чоловічих навчальних закладів регламентували побутове життя учнів: забороняли юнакам відпускати довге волосся, користуватися годинниками, відвідувати громадські бібліотеки і лазні, відмовляли приїжджим у праві самим визначати місце проживання³⁰.

Ще вибагливішими були вимоги до учениць жіночих гімназій. За розпорядженнями і правилами МНО 1868 і 1874 рр. ученицям заборонялося без дозволу гімназії і відповідного свідоцтва давати приватні уроки. Дирекція суворо стежила за розвагами підопічних. Так, відвідування публічних вистав дозволялося тільки за квитками, які безпосередньо видавала начальниця закладу. За правилами відвідування театрів та інших розважальних закладів 1896 р. дирекції гімназій залишали за собою право визначати ті публічні розважальні заходи, які можна відвідувати³¹. Невідвідування церкви без поважних причин могло тягнути за собою виключення з гімназії³².

Навіть в канікулярний час учні не почували себе вільними. Квиток на відпустку прикріплювався до місця проживання учня або до місцевого відділку поліції чи місцевого навчального закладу. За “Правилами для вихованців навчальних закладів під час відпустки” 1902 р. учениці підлягали нагляду будь-якого службовця МНО, “так як кожній із цих осіб дається право і ставиться в обов’язок у певному випадку спостерігати поза стін навчальних закладів за ученицями взагалі всіх середніх навчальних закладів... у випадку порушення ученицями правил поведінки врозумляти їх та сповіщати про це їхньому начальству”³³.

Наприклад, вони стежили за тим, щоб учениці не виступали “на літніх дачних сценах”³⁴. Повертаючись з канікул, гімназистки зобов’язувались пред’являти директрисі або класній наглядачці квитки із підписами батьків, де останні повідомляли адміністрацію про час відправлення дівчини на навчання. Неявка вчасно без поважної причини каралась відрахуванням з гімназії³⁵. Те саме стосувалось і чоловічих середніх навчальних закладів.

Учням середніх шкіл заборонялася будь-яка громадська діяльність, окрім тієї, яка дозволялася і контролювалася дирекцією. За правилами МНО для гімназій, прогімназій і училищ 1874 р. учням заборонялося “організовувати між собою або із сторонніми особами будь-яких товариств або вступати в такі товариства під загрозою негайного виключення із навчального закладу”³⁶. В 1880-х роках нові правила для середніх навчальних закладів заборонили учням відвідувати судові засідання, брати участь у дозволених законом товариствах, збираннях коштів, у публічних частуваннях і засіданнях без спеціального дозволу начальства. За порушення цих правил учнів виключали зі школи³⁷. Подібні рішення диктувалися консервативним курсом урядів Олександра III і Миколи II, що намагалися огородити учнів від революційної і ліберальної пропаганди.

Суворі вимоги висувались не тільки учням, але й їхнім батькам. Зокрема, вони зобов'язувались погодити із адміністрацією навчальних закладів місце проживання дитини, навіть якщо передбачалось її поселення у родичів. Батьки, за постановою МНО 1882 р., повинні були неухильно виконувати всі настанови начальства гімназій. В іншому випадку відповідальність за “недбалість” ніс учень, якого могли відрахувати із навчального закладу³⁸. Батьки змушені були оплачувати пошиття чотирьох видів форми одягу для учнів, що додатково обтяжувало сімейний бюджет. Цю форму діти зобов'язувались носити не лише під час відвідування занять, але й в громадських місцях. Іногородні учні під час літніх канікул повинні були її носити постійно³⁹.

Подібна дріб'язкова регламентація життя і діяльності учнів, а також їхніх батьків, втручання дирекції в особисте життя дітей призводили до важкого відчуття останніми своєї несвободи, постійного страху за відступ від правил, багато з яких насправді не відповідали реальним завданням виховання і навчання. Бажання учнів добитися чемного ставлення до своєї особи, а багатьох батьків із ліберальними поглядами - демократизації освітньої системи давали імпульс виступам учнів під час революції 1905-1907 рр.

Проблеми освіти стосувались не тільки учнів, але й тих, хто їх навчав. Гімназії й училища не були повністю укомплектовані фахівцями-педагогами. Підсумовуючи стан шкільництва на початку ХХ ст., міністр народної освіти П.М.Ігнат'єв скаржився на нестачу вчителів із загальноосвітніх предметів середніх навчальних закладів, який доходив до 40% від загальної кількості педагогів⁴⁰. В чоловічих гімназіях лише половина вчителів мала повну вищу освіту. В жіночих - переважно середню⁴¹. Через недостатність педагогічних кадрів дирекція Сумської жіночої гімназії була змушена в 1885 р. запросити працювати за сумісництвом 9 викладачів із чоловічої гімназії і реального училища⁴². Нижча школа переважно укомплектовувалась випускниками гімназій, які не мали змоги вступити до вищих навчальних закладів.

Значний вплив на психологію і соціальну поведінку вчителів справляло їхнє матеріальне і правове становище. На I Всеросійському з'їзді народних вчителів у Москві (грудень 1902 - січень 1903 рр.) делегати говорили про труднощі, які відчував середньостатистичний освітянин: низька оплата, антисанітарні умови праці (переповнені класи і тісні наймані квартири), практична відсутність книг і періодики, непевне громадське і службове становище педагогів, безрадісне майбутнє їхніх дітей⁴³. У звітах МНО за 1906 р. містяться дані про те, що близько 40% народних вчителів одержували менш як 200 крб. на рік⁴⁴. Такий працівник однією вчительською працею не міг прогодувати свою сім'ю. Крім матеріального дискомфорту, вчитель відчував ненормальність свого становища через дрібну опіку чиновників. Наприклад, для того, щоб отримати місце в школі, йому потрібно було подати прохання з додатком про засвідчення політичної благодійності й очікувати резолюції губернатора⁴⁵.

Становище вчителів середніх навчальних закладів було набагато кращим. Викладачі гімназій і реальних училищ за своїм становищем наближалися до середнього чиновництва. Вони мали службові і пенсійні права. Оплата праці була відносно високою. В 1900-х роках вчитель із вищою освітою в гімназії отримував первинний оклад в 900 крб., який збільшувався

надалі від вислуги років⁴⁶. Проте, у багатьох заробіток був нижчим за означені цифри. Наприклад, у 1905 р. жалування вчителів іноземних мов у Сумській жіночій прогімназії становило 350 крб., в інших педагогів воно коливалось у межах 120-340 крб. на рік⁴⁷. Не дивно, що за таких умов праці МНО відчувало брак кадрів із вищою освітою. В свою чергу це впливало на якість навчання, стримувало творчі сили педагогів. Покращення свого соціального і матеріального становища вчителів в умовах наростання революційної кризи бачили в докорінній реформі освіти, що пов'язувалось із демонтажем режиму в цілому.

Опозиційні настрої в середовищі вчителів та учнів Сум посилились у зв'язку з подіями в столиці і великих містах, де спалахнули робітничі страйки і пройшли демонстрації. Так, "бродіння" в середовищі сумських учнів помічник начальника Харківського губернського жандармського управління пов'язував із звітками про демонстрації курських гімназистів⁴⁸. 12 лютого 1905 р. у Курську поліція і козаки при підтримці місцевих торговців розігнали демонстрацію учнів середніх навчальних закладів. Багато учнів отримали важкі травми, від яких декілька з них померли. Розправа над юнаками викликала глибоке обурення серед громадськості, відгукнулася вона і в Сумах⁴⁹. Безпосереднім поштовхом до протесту учнів став страйк робітників Сумських машинобудівельних майстерень. 21 лютого 1905 р. припинили заняття учні Олександрівської гімназії, а наступного дня - учні старших класів реального училища⁵⁰.

Виступи робітників і учнів справедливо поєднувались між собою поліцією. За цими подіями стояла одна група людей - молодих соціал-демократів, які мали тісні контакти як із робітниками, так і з учнями гімназії та училища. Вплив на останніх опосередковувався особистими відносинами соціалістів і учнівської молоді. Деякі з опозиціонерів, що проходили за справою соціал-демократичної Сумської революційної групи 1903 р. або приєдналися до неї в 1904 р., самі донедавна являлися учнями середніх навчальних закладів або студентами вузів. Такими були, зокрема, колишні гімназисти О.Коровай, М.Литвинова, Л.Ніколаєв-Асінський, В.Переверзев, колишні реалісти А.Гаврилович, А.Геттлер, С.Зіновієв, П.Степанов і К.Сидоренко. Виключення деяких з цих осіб із навчальних закладів за політичну діяльність, вочевидь, мало зворотній результат сподіванням адміністрації. До них потягнулася учнівська молодь, що не сприймала більше офіційну ідеологію. На квартирах М.Литвинової, Л.Ніколаєва-Асінського і В.Переверзева регулярно відбувалися сходки за участі учнів старших класів сумських навчальних закладів⁵¹. Очевидно тут і планувались організовані виступи в місті.

Хронологія лютневих учнівських хвилювань мала динамічний характер. 19 лютого 1905 р. учні 8-го класу Олександрівської гімназії після обідні без дозволу директора залишилися в гімназії, пояснивши це необхідністю навчання. Наступного дня гімназисти зібралися удень, для обговорення виступів гімназистів у Курську. Виробивши петицію, 21 лютого учні старших класів намагались вручити її директору, але той попередив їх, що ніяких звернень не прийматиме. Тоді депутати від трьох старших класів передали директору свої побажання в усній формі, а саме: 1) викладачам коректно себе вести із учнями; 2) дозволити гуляти ввечері до 20⁰⁰; 3) дозволити учням старших класів робити прогулянки поза містом без супроводу начальства; 4) замінити класні бібліотеки однією загальногімназійною;

5) не так суворо оцінювати їхню увагу і старанність; 6) не обтяжувати їх домашньою роботою, особливо письмовою; 7) відпускати безкоштовно ліки бідним учням; 8) дозволити відвідувати гімназійну церкву по чергово: окремо старші і молодші класи; 9) дозволити зупинятися на квартирах у близьких родичів або знайомих батьків; 10) дозволити влаштовувати домашні спектаклі і літературні бесіди; 11) не залишати учнів без обіду понад однієї години; 12) покращити роботу гімназійного буфету; 13) відмінити нагляд за приватними квартирами; 14) влаштувати в гімназії курильне приміщення; 15) дозволити відвідувати громадські бібліотеки; 16) дозволити учням-євреям займатися репетиторством із християнськими дітьми⁵².

З меншим розмахом відбулася акція реалістів. 22 лютого 1905 р. учні реального училища обрали депутацію з 15-ти осіб із учнів 7-го класу, яка усно передала директору вимоги подібні до умов гімназистів⁵³. Директор училища О.Грицай відмовив вихованцям у задоволенні їхніх вимог, адміністрація ж гімназії, враховуючи чисельність страйкарів, змушена була піти на деякі поступки, залишивши без змін останні чотири вимоги⁵⁴. В цілому ж, вимоги, висунуті сумськими учнями, повторювали побажання учнівської молоді всіх середніх навчальних закладів Росії і свідчили про кризу середньої освіти імперії. Проявлена активність учнів, зазвичай, повинна була знайти своє організаційне оформлення. Нажаль, брак документів не дає можливості відтворити в повній мірі історію учнівського руху між лютим і жовтнем 1905 р. Скупі дані, проте, вказують на існування певної пропагандистської роботи серед учнів. Так, під час арешту Л.Ніколаєва-Асінського в червні 1905 р. у нього були знайдені прокламації “Сумського товариства російських студентів” і рукопис петиції учнів Сум⁵⁵. Арешт у травні-червні 1905 р. низки сумських соціалістів лишив опозиційні елементи у школі своїх лідерів, а літні канікули внесли тимчасове заспокоєння в учнівське середовище.

Новий навчальний рік, який співпав із піднесенням соціальних виступів у країні, позначився підйомом громадської активності учнів. На цей раз виступи відбулися спонтанно без втручання з боку революціонерів, більшість з яких перебувала під арештом до проголошеної політичної амністії. Одночасно із зупинкою роботи Сумської ділянки Харківсько-Миколаївської залізниці, телеграфу і кравецьких майстерень 11 жовтня 1905 р. оголосили страйк учні чотирьох старших класів чоловічої і трьох старших класів жіночої гімназій. Перші вимагали: звільнити вчителя О.Седницького, дозволити відвідувати бібліотеку, зняти обмеження в прийомі євреїв до гімназії. Гімназистки вимагали замінити лікаря-чоловіка жінкою, дозволити відвідувати театри і загалом покращити їхній побут. 14 жовтня 1905 р. припинили заняття й учні старших класів реального училища, які виставили вимогу про звільнення директора О.Грицай⁵⁶. Вони також подали петицію до зібрання батьків із проханням вплинути на директора училища, щоб той задовольнив їхні вимоги. Батьки в цілому підтримали своїх дітей, пояснивши причину протесту учнів “*нестерпними умовами для нормальних відносин між учнями і вчителями, а, з іншого боку, повною відсутністю в практиці шкільного режиму заходів з виховання й управління, заснованого на принципах “сердечного піклування”*”⁵⁷. Усі пункти петиції (чемне поводження із учнями, відміна найбільш одіозних вимог щодо навчання і виховання, надання прав учням самим обирати місце проживання та інш.) Зібрання

одноставно прийняло і постановило передати петицію директору училища на розгляд; учнів умовили повернутися до занять, пообіцявши їм повне сприяння в задоволенні їхніх вимог. Те саме стосувалося і батьків гімназистів, які визнали вимоги учнів правильними, взявши на себе зобов'язання добитися їх задоволення. Утворився батьківський союз, який неодноразово збирався для обговорення ситуації в школі, розсилав телеграми до владних структур⁵⁸.

Проте ситуація в школі не виправилася. Повернувшись до стін навчальних закладів, учні зіштовхнулися з тими самими проблемами, що спонукали їх до виступу. *“Нам так багато обіцяли, між тим в училищі все залишається по-старому: все формально-бездушно, казенно і мертво. Морального зв'язку немає: педагогічний персонал сам по собі, ми самі по собі. В основі відносин і дотепер лежать бруталність, жорсткість, відсутність коректності, авторитетності окремих вчителів: все в руках свавільного директора, який не терпить ані протидій ані протиріч... Та сама нетерплячість, відсутність доброзичливості і поблажливого відношення. Як і раніше, залишаються в силі каральні заходи, бали уособлюють виховання. Словом, в училищі томливо-гнітюча картина вбиваючого і тривожного очікування, що жваво нагадує ситуацію, коли в домі залишають небіжчика... В душах наших зростає злоба і ненависть до alma mater, як до злої мачухи”*, - скаржився на сталість старих порядків один із учнів-кореспондентів *“Сумського голосу”*⁵⁹. Ряд учнів реального училища за опозиційність були відраховані директором. Ситуація в училищі знов загострилася. На знак протесту учень 7-го класу Грінберг здійснив спробу покінчити життя самогубством в стінах училища. У відповідь О.Грицай розпустив учнів 7-го класу на невизначений термін, за який вони зобов'язувались пройти медичне обстеження⁶⁰. Тож наявною була зневага особистості учнів, тупа самовпевненість адміністрації в своїй правоті, її нездатність без директив згори вирішувати болючі питання.

Напружена ситуація склалась і в жіночій гімназії. Її директриса для попередження непередбачуваних ситуацій у листопаді 1905 р. організувала збір підписів батьків учениць на свою підтримку, що викликало обурення опозиційно налаштованої молоді. Проти цього сумські школярі вперше виступили разом. Учні старших класів жіночої, чоловічої гімназій і реального училища розмістили в *“Сумском голосе”* відкритий лист, висловивши протест проти дій адміністрації жіночої гімназії⁶¹.

Подібні акції відбувалися на тлі розгортання демократичних заходів у місті. В них брали участь і учні середніх навчальних закладів. Так, поліція відзначала, що на мітингу 19 жовтня 1905 р. біля будинку земської управи, влаштованому на честь обнародування маніфесту 17 жовтня, були присутніми багато учнів. Разом з іншими демонстрантами того ж дня вони брали участь у звільненні політв'язнів з тюремного замку⁶². Ініціатива приєднуватись до таких заходів, як правило, надходила ззовні - на демонстрацію гімназистів прямо із стін гімназії виводили агітатори⁶³. Вочевидь, саме у жовтневі дні з'явилася Спілка сумських учнів, яка об'єднала старшокласників, що мали демократичні погляди.

Ряд сумських учнів і студентів залучалися до політичної діяльності Комітетом демократичних організацій. Зокрема, його голова А.Щербак направляє сумських учнів і студентів агітувати і поширювати про-

пагандистську літературу в сільській місцевості⁶⁴. Страйки учнів знаходили підтримку з боку місцевих комітетів партій і Всеросійської селянської спілки (ВСС). Всі виступи в місті - селянські, залізничні, робітничі - координувалися комітетом цих організацій під проводом А.Щербака, що робило їх вагомим чинником тиску на владу⁶⁵. Проте, партійні організації так і не виступили в якості посередника між учнями і адміністрацією. Очевидною була і противага батьків подібному союзу.

Третя хвиля учнівських виступів у Сумах відбувалася в кульмінаційний момент громадянського протистояння. 9 грудня 1905 р. страйк оголосили Харківсько-Миколаївська залізниця і ряд промислових підприємств Сум. Наступного дня на підтримку дій робітників і службовців застрайкували гімназисти і реалісти. Безпосередньою організацією виступу керували Л.Ніколаєв-Асінський і В.Переверзєв⁶⁶. Емоційний заклик одного з цих *“студентів”* згадував у своїх спогадах колишній гімназист Г.Устименко: *“Товариші гімназисти! Чи знаєте, що твориться на вулиці? Всі повстали. Всі йдуть на барикади. Заводи страйкують. Геть царський уряд... А ви спите в стінах своєї чортової гімназії, сліпі, глухі... Покиньте свої нудні класи, оголосить страйк, йдіть на вулицю...”*⁶⁷. Після арешту А.Щербака 16 грудня 1905 р., Комітет Спілки сумських учнів випустив відозву *“До учнівської молоді”*, в якій закликав її протидіяти уряду, боротися за обрання Установчих Зборів. Подібне завдання Комітет пов’язував з вирішенням конкретних завдань шкільного життя. Тільки так, на думку членів Комітету, стало б можливим зробити школу вільною, а не такою, якою вона була на той момент, *“готуючи для уряду вульгарних дурнів, необхідних йому для управління народом”*⁶⁸. Про наступні дії Спілки нам не відомо. Запровадження військового стану 26 грудня 1905 р., арешти агітаторів вплинули на дезактивацію учнівського руху. Будь-які зібрання учнів розганялися військами і поліцією⁶⁹. У наступні два роки революції та в післяреволюційний час залякані діями влади учні шкіл вже не проявляли будь-якої помітної громадської активності.

У коротку добу свобод спробу організуватися здійснили місцеві студенти, які через призупинення навчання в університетах внаслідок студентських страйків повернулися з місць навчання до Сум. 28 листопада 1905 р. близько 30 сумських студентів звернулися до своїх колег з ініціативою утворення клубу *“як в цілях самовиховання в галузі соціально-політичних питань, так і в цілях практичного проведення їх в можливо широкі маси місцевого населення”*⁷⁰. Координаційним центром майбутнього клубу стало бюро, обране у складі 7 осіб - С.Бровковича, П.Зайцева, В.Іваненка, В.Липенського, К.Сидоренка, М.Сидоренка і Я.Сотникова. Щоправда, невідомо чим надалі займалося це бюро. Принаймні документи поліції загалом мовчать про громадську діяльність студентства. З іншого боку, студенти, що входили до складу політичних партій, не проявляли інтересу до *“професійного союзу”* студентів-земляків. Студент соціал-демократ Ю.Кайдановський звернувся у відкритому листі до колег по навчанню із закликом приєднуватися до існуючих партій і вже там отримувати політичний досвід боротьби разом із іншими громадянами⁷¹.

Взагалі, серед сумських студентів, в тому числі і тих, хто нещодавно вибув з навчальних закладів, були досить неординарні особистості. Всі вони

мали соціалістичні погляди і, не зважаючи на юнацький вік, були справжніми лідерами сумських учнів і робітників. Зокрема, Ю.Кайдановський - студент Дерптського ветеринарного інституту - був членом Харківського комітету РСДРП, відомим оратором, організатором робітничих страйків. В.Переверзев - студент Харківського університету - відзначився не лише пропагандистсько-організаційною діяльністю, але й став у майбутньому відомим мовознавцем-славістом, автором близько 200 наукових праць зі славістики, історії вітчизняного мовознавства, російської та української мов, літературознавства і педагогіки. А.Геттлер - студент Київського політехнічного інституту - керував деякий час Катеринославською організацією РСДРП, був заступником редактора "Известий" в 1917 р., а в 1920-ті роки став одним із родоначальників радянської кооперації⁷². Такі особистості знаходили себе, насамперед, у партійній роботі. Серед місцевих позапартійних студентів не було на той час подібних яскравих осіб, здатних щось протиставити партійній діяльності. До того ж подібне об'єднання було недоречним для міста, де не існувало свого вищого навчального закладу; всі студенти перебували у Сумах тимчасово. Ні про яку систематичну роботу серед студентства мови йти не могло.

Виділити рух вчителів 1905-1907 рр. в якості окремо існуючої форми соціального протесту в Сумах досить складно, хоча навчальні заклади не стояли осторонь революційних процесів, про що вказує факт використання приміщень шкіл для громадських зібрань за участі вчителів. Так, установчі збори профспілок відбувалися в "Синій школі" (жіноча гімназія). У земській школі скликалися демократичні зібрання за участі інтелігенції, робітників і селянства. В ході подібних зібрань був створений Учительський союз, до якого увійшли також медики і земці (точної дати створення встановити нам не вдалося)⁷³. Проте, вчителі проявляли свою активність не стільки в своєму професійному об'єднанні, скільки в партійній роботі. Переважна більшість народних вчителів, які займалися політикою, належали до лівих партій. Так, серед соціал-демократів зустрічаємо сестер Анну і Марію Литвинових, вчительок Сумського комітету поширення грамотності, які в якості промовців і організаторів брали участь у жовтневих мітингах, формуванні профспілок, керуванні учнівськими виступами тощо. М.Литвинова, до того ж, входила до складу Харківського комітету РСДРП⁷⁴. Членом сумського повітового комітету ВСС був завідуючий сільськогосподарською школою М.Походня. У липні 1905 р. він виділив з каси училища гроші для поїздки на Установчий з'їзд Селянської спілки в Москву для п'ятох делегатів селян. У жовтні 1905 р. М.Походня був одним з організаторів мітингів свободи, а також з'їздів ВСС у Сумах, агітаційної роботи серед селянства Сумського повіту⁷⁵. Решта сумських вчителів, які брали участь у політичній роботі, належали до есерів або кадетів.

Спробою об'єднати політично строкате вчительство Сумського повіту став учительський з'їзд, який відбувся 5-6 грудня 1905 р. Він обрав чотирьох делегатів на Всеросійський учительський з'їзд у Москві (М.Скриннікова, Г.Базавлука, І.Рибасова, О.Дем'яненка) та підтримав проект резолюції про приєднання до Союзу Союзів. Була прийнята постанова про впровадження української мови в педагогічний процес народних шкіл краю⁷⁶. Розглядалося вчителями також і питання про кооптацію до складу Селянської спілки, але через протест голови земської управи кадета П.Линтварьова цей проект не дістав підтримки делегатів. У свою чергу, небажання більшості вчителів йти

у фарватері певної політичної організації спричинило розкол Учительського союзу. На другий день з'їзду його делегати розглянули заяви З.Гензельт і А.Тавшавадзе про вихід зі складу Союзу, який вони звинуватили в *“буржуазній спрямованості”*⁷⁷. Вихід лідерів есерів з учительської організації призвів до паралізації її громадської діяльності. Більшість членів Союзу складалася із вчителів народних училищ, які перебували у складі Партії соціалістів-революціонерів або співчували їй та не вбачали більше сенсу в роботі всередині організації педагогів. Принаймні, надалі діяльність Учительського союзу ні в чому не проявлялася.

Після запровадження військового стану в Сумському повіті вчителі-демократи розділили долю всіх інших опозиціонерів - були піддані арештам, ув'язненню, звільненням з роботи, висилці за межі Харківської губернії, занесені у своєрідні *“чорні списки”* МНО. Так, 4 лютого 1906 р. Сумська повітова земська управа отримала відношення тимчасового генерал-губернатора про звільнення 28 народних вчителів⁷⁸. П'ятеро вчителів були заарештовані і піддані адміністративному покаранню - висилці⁷⁹. В результаті таких дій влади в повіті і його центрі виник брак педагогічних кадрів для нижчої школи, значно зменшилась кількість інтелігенції.

Масові арешти в повіті, використання військових засобів придушення будь-якої опозиційності призвели до унеможливлення активного опору владі. Помічник начальника Харківського губернського жандармського управління в Сумському повіті О.Краснощоків у січні 1906 р. передбачливо відзначав, що *“з відстороненням і арештом таких вчителів слід вважати, що шкідливий їх вплив буде зовсім паралізований і шкільне життя ввійде в звичайну трудову колію”*⁸⁰. Проте, незважаючи на оперативність поліції, повністю припинити протестний рух не вдалося. Навесні 1906 р. робилися спроби організувати страйк у чоловічій гімназії, але *“завдяки енергійним діям колишнього тимчасового генерал-губернатора генерал-майора Ходоровича”* вони придушувалися у зародку⁸¹. У підпіллі продовжували вести антиурядову боротьбу соціалісти, серед яких зустрічалися вчителі, яким вдалося уникнути арештів взимку 1905-1906 рр. Зокрема, у серпні 1906 р. була ліквідована сумська група есерів. Серед заарештованих виявилися вчителька З.Гензельт, яка координувала зв'язки партії із селянами Вирівської волості⁸². Керівниками Сумського комітету РСДРП в 1906 р. були вчителька А.Литвинова і студент Ю.Кайдановський. Після репресій взимку 1905-1906 рр. це була єдина соціал-демократична організація в губернії, крім харківської. Комітету в умовах військового стану вдавалося успішно вести підпільну роботу. Зокрема, була влаштована таємна друкарня, в місті і повіті поширювались прокламації, видані Комітетом, до організації кооптувалися нові члени. Зібрання марксистів відбувались переважно на квартирі А.Литвинової. У червні 1906 р. соціал-демократична організація була розгромлена, а її керівництво зазнало судового переслідування і заслання⁸³. З ліквідацією соціал-демократичної і есерівської організацій політичне життя міста повністю зосередилося в комітетах проурядових організацій, а демократична учнівська і учительська молодь надовго опинилася за межами громадських ініціатив.

Недоліки освітньої системи, як і всього державного апарату, викликали опозиційність педагогів і учнів до влади. Вона проявлялася у відкритому виступі проти порядків, що панували в стінах навчальних закладів і державі

в цілому, участі в діяльності громадських антиурядових організацій і партій, в акціях, які вони проводили, в публіцистичній і агітаційній діяльності. Виступи сумських учнів, попри звинувачення поліції в підбуренні до них соціал-демократів, насамперед, зумовлювалися загальними і місцевими умовами навчання, що були нестерпними, кризою гуманності у виховній системі середньої школи. Протести учнів хоча і мали певний відгук у громаді Сум і вплинули на поведінку адміністрації, але по суті поставленої мети не досягли - надмірні вимоги дисципліни, втручання в особисте життя учнів, прискіпливе ставлення адміністрації і частини педагогічного колективу до учнів зберігалися. Бодай часткове покращення ситуації, коли у листопаді-грудні 1905 р. місто фактично опинилося в руках революційної і ліберальної опозиції, не відбулося через другорядність *“шкільного питання”*. Революційним лідерам просто не вистачало часу для з’ясування конфліктних ситуацій у школі. Як наслідок, не отримуючи достатньої підтримки з боку політичної опозиції, учнівські страйки були безрезультатними. З іншого боку, опозиція, якщо того потребувала, могла спертися на підтримку демократичної молоді і навіть зупиняти заняття у школі з політичною метою.

Якщо учнівські протести мали яскраво виражений корпоративний характер, то опозиційно налаштовані вчителі виявилися неготовими до професійного об’єднання на демократичній основі. Причинами цьому були пріоритетність партійних програм для педагогів, які займалися політикою, мала чисельність соціально активних вчителів, брак часу для розгортання просвітницької роботи серед освітян. До того ж, участь у руйнівних революційних процесах суперечила специфіці діяльності педагогів. Революційна боротьба була найменш гнучкою серед інших можливих форм участі в громадському житті. Вчительство, як частина інтелігенції, з великим почуттям відповідальності відносилось до суспільно-політичної діяльності і тому обирало більш спокійні її форми. Врешті, революційна діяльність була антидержавною і незаконною, тому вчителі, побоюючись втрати робочого місця, уникали відкритої опозиційної діяльності. Що стосується вчителів середніх навчальних закладів, то ніхто з них так і не наважився на відкриту опозиційну діяльність, хоча молоді педагоги гімназій співчутливо ставилися до кадетів. Таким чином, в авангарді руху педагогів опинялися інтелектуали із нижчої школи, невдоволені важкими умовами своєї праці, більш близькі до потреб народу - народні вчителі.

Критичний огляд історії суспільно-політичної діяльності сумських педагогів та учнів свідчить про достатньо високий рівень усвідомлення ними завдань демократизації суспільства, здатність ризикувати своєю безпекою і соціальним статусом заради революційної мети. Сам факт активної участі вчителів та учнів в революції 1905-1907 рр. являється свідченням формування в нашому регіоні на початку ХХ ст. громадянського суспільства, основою якого ставала демократично спрямована інтелігенція.

¹Роков Г. Школьные волнения 1905 года // Вестник воспитания. - 1905. - С.105-149.

²Энгельгардт Н. Современная летопись // Русский вестник. - 1905. - №3. - С.283-284.

³Шимкевич В. Письма о народном образовании. Низшая школа // Право. - 1906. - №22.

- С.1992-1998; *Он же*. Письма о народном образовании. Средняя школа // Право. - 1906. - №23. - С.2051-2058.
- ⁴*Иванов А.Е.* Демократическое студенчество в революции 1905-1907 гг. // Исторические записки. - 1982. - №107. - С.171-225; *Он же*. Университетская политика царского правительства накануне революции 1905-1907 годов // Отечественная история. - 1995. - №6. - С.93-105.
- ⁵*Гусятников П.С.* Революционное студенческое движение в России. - М.: Наука, 1971.
- ⁶*Ерман Л.К.* Интеллигенция в первой русской революции. - М.: Наука, 1966; *Лейкина-Свирская В.Р.* Русская интеллигенция в 1900-1917 годах. - М.: Мысль, 1981.
- ⁷*Константинов Н.А.* Очерк истории средней школы. Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 г. - М.: Учпедгиз, 1956.
- ⁸*Шешунова І.М.* Участь учителів у революції // Український історичний журнал. - 1985. - №12. - С.57-63.
- ⁹*Власенко В.* Про заснування Сумської Олександрівської гімназії // Сумська старовина. - 1996. - С.39-40; *Козлов А.* Так пропадает история // Ваш шанс (Сумы). - 2003. - 17 вересня. - С.17-18; *Луценко В.П.* Из истории среднего женского образования на Сумщине в начале XX в. // Матеріали п'ятої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. - Ч.ІІ. - Суми: СДПУ ім.А.С.Макаренка, 2003. - С.52-57; *Сапухіна Л.П.* Навчальні заклади дореволюційних Сум. - Суми: Б. в., 2000.
- ¹⁰*Борисенко В.Й., Непорожня Г.А.* Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 - першій половині 1907 рр. - К.: НПУ, 2002.
- ¹¹*Шешунова І.М.* Вказ. праця. - С.58.
- ¹²*Шевченко В.М.* Становище селянства Лівобережної України в кінці XIX - на початку XX ст. // Український історичний журнал. - 1982. - №9. - С.76.
- ¹³*Сапухіна Л.П.* Вказ. праця. - С.8.
- ¹⁴Сумський обласний краєзнавчий музей (далі - СОКМ). - КП-17066. - Д-910-918, 922-931: Квитанції про сплату за навчання учениці І-ої жіночої гімназії Л.Смирнової.
- ¹⁵*Козлов А.* Указ. соч. - С.18.
- ¹⁶Первое десятилетие существования Сумской второй женской гимназии. 24 октября 1903 г. - 24 октября 1913 г. - Сумы: Электротпечатня А.Е.Чернобыльского, 1913. - С.25, 30.
- ¹⁷*Тян В.В.* Политический реванш верхов в пореформенной России (Монархический радикализм во внутренней политике 80-90-х гг. XIX в.). - М.: Экслибрис-Пресс, 2004. - С.57; *Елисеев В.* Программы и правила всех классов мужских гимназий и прогимназий Министерства народного просвещения (С приложением последних дополнений и разъяснений Министерства народного просвещения) / Издание 8-е (исправленное и дополненное). - Одесса: Родное слово, 1910. - С.4.
- ¹⁸Отчет директора Сумского реального училища в Сумскую городскую думу, 4 января 1902 года. - Сумы: Типография Ф.Родионова. - С.4; Статистический справочник по Харьковской губернии. - Х.: Типография А.А.Либина, 1911. - С.11.
- ¹⁹*Елисеев В.* Указ. соч. - С.9.
- ²⁰Там же. - С.11.
- ²¹Державний архів Російської Федерації (далі - ДАРФ). - Ф.102: Департамент поліції. - Оп.233. - Спр.4. - Ч.53: Хвилювання і страйки в Харківській губернії. - Арк.37.
- ²²*Анфимов А.М.* Царствование императора Николая II в цифрах и фактах // Отечественная история. - 1994. - №3. - С.72.
- ²³Статистический справочник по Харьковской губернии. - С.11.
- ²⁴*Анфимов А.М.* Указ. соч. - С.70.
- ²⁵Первое десятилетие существования Сумской второй женской гимназии. - С.4-5.
- ²⁶*Борисенко В.Й., Непорожня Г.А.* Вказ. праця. - С.15; Отчет директора Сумского реального училища... - С.2.
- ²⁷Отчет директора Сумского реального училища... - С.2.
- ²⁸*Сапухіна Л.П.* Вказ. праця. - С.8.
- ²⁹Гимназист о гимназистах // Сумской голос (Сумы). - 1905. - №11. - С.4.
- ³⁰Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.Р-2362: Колекція окремих документів дожовтневого періоду і періоду Жовтневої революції. - Оп.1. - Спр.10: Про приєднання до загального політичного страйку службовців станції Суми. Протокол першого загального засідання службовців від 9 грудня 1905 р. - Арк.19.
- ³¹Сумський обласний краєзнавчий музей (далі - СОКМ). - КП-22058. - Д-3247: Щоденник учениці VI класу першої Сумської жіночої гімназії М.Левитської. 1909 р.
- ³²*Луценко В.П.* Вказ. праця. - С.54.
- ³³СОКМ. - КП-22058. - Д-3247: Щоденник учениці VI класу першої Сумської жіночої гімназії М.Левитської. 1909 р.

- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само. - КП-33104. - Д-6057: Учнівський білет учениці IV класу Охтирської жіночої гімназії Л.Мокрянської. 1912-1913 рр.
- ³⁶ Там само. - КП-22058. - Д-3247: Щоденник учениці VI класу першої Сумської жіночої гімназії М.Левитської. 1909 р.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само. - КП-33104. - Д-6057: Учнівський білет учениці IV класу Охтирської жіночої гімназії Л.Мокрянської. 1912-1913 рр.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ *Анфимов А.М.* Указ. соч. - С.72.
- ⁴¹ *Сучков И.В.* Социальный и духовный облик учительства на рубеже XIX-XX веков // Отечественная история. - 1995. - №1. - С.64.
- ⁴² Харьковский календарь на 1886 год (год четырнадцатый). С приложением карт, представляющих вид Харькова в начале нынешнего столетия. - Х.: Типография губернского правления, 1885. - С.116-118.
- ⁴³ *Сучков И.В.* Указ. соч. - С.65.
- ⁴⁴ *Шеинунова I.M.* Вказ. праця. - С.58.
- ⁴⁵ *Сучков И.В.* Указ. соч. - С.65.
- ⁴⁶ Там же. - С.68.
- ⁴⁷ Первое десятилетие существования Сумской второй женской гимназии. - С.28.
- ⁴⁸ ДАСО. - Ф.Р-2362: Колекція окремих документів дожовтневого періоду і періоду Жовтневої революції... - Арк.18.
- ⁴⁹ *Ларский И.* По поводу (Из жизни в провинции) // Мир Божий. - 1905. №4. - С.57-61.
- ⁵⁰ *Сапухина Л.П.* Події Першої російської буржуазно-демократичної революції в Сумах // Ленінська правда. - 1985. - 18 червня. - С.3.
- ⁵¹ ДАСО. - Ф.Р-2362: Колекція окремих документів дожовтневого періоду і періоду Жовтневої революції... - Арк.18-21; *Геттлер А.Е.* Попередники 1905 року в м. Сумах // 1905 рік на Сумщині / За заг. ред. *С.П.Потімкова.* - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.29, 35.
- ⁵² ДАРФ. - Ф.102: Департамент поліції. - Оп.233. - Спр.4. - Ч.53: Хвилювання і страйки в Харківській губернії. - Арк.36-37.
- ⁵³ ДАСО. - Ф.Р-2362: Колекція окремих документів дожовтневого періоду і періоду Жовтневої революції... - Арк.18.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ ДАРФ. - Ф.102: Департамент поліції. - Оп.1. - Спр.3149: Про А.Щербакова та інших, які звинувачуються в промовах перед юрбою селян. - Арк.5.
- ⁵⁶ Центральний державний історичний архів України у м.Київі (далі - ЦДІАУ). - Ф.336: Харківське губернське жандармське управління. - Оп.1. - Спр.914: Про безлади, що відбулися в Харківській губернії в 1905 р. - Арк.50; ЦДІАУ. - Ф.336: Харківське губернське жандармське управління. - Оп.1. - Спр.1099: Про хвилювання селян Харківської губернії. - Арк.110.
- ⁵⁷ Письмо к родителям // Сумской голос (Сумы). - 1905. - №3. - С.2.
- ⁵⁸ *Сологуб Ф.* (О требованиях учеников и родительском союзе) // Сумской голос. - 1905. - №3. - С.1.
- ⁵⁹ Письмо к родителям // Сумской голос. - 1905. - №3. - С.2.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ В редакцию газеты "Сумской голос" // Сумской голос. - 1905. - №3. - С.1.
- ⁶² ЦДІАУ. - Ф.336: Харківське губернське жандармське управління. - Оп.1. - Спр.1099: Про хвилювання селян Харківської губернії. - Арк.110.
- ⁶³ *Устименко Г.* Великий штурм // 1905 рік на Сумщині / За заг. ред. *С.П.Потімкова.* - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.93.
- ⁶⁴ ДАРФ. - Ф.102: Департамент поліції. - Оп.235. - Спр.7. - Ч.27: Звіти про революційний рух в Харківській губернії. - Арк.8.
- ⁶⁵ ЦДІАУ. - Ф.336: Харківське губернське жандармське управління. - Оп.1. - Спр.1382: Справа про здійснення дізнання про діяльність організацій Всеросійської селянської спілки в Харківській губернії та про посилку делегатів на Всеросійський з'їзд Спілки. - Арк.65.
- ⁶⁶ ЦДІАУ. - Ф.1682: Канцелярія тимчасового Сумського генерал-губернатора. - Оп.1. - Спр.1: Про обшуки і арешти осіб, що підозрюються у політичній не-благонадійності, списки осіб, що підлягають висилці за межі Харківської губернії за участь у революційному русі. - Арк.176-177.
- ⁶⁷ *Устименко Г.* Вказ. праця. - С.93.
- ⁶⁸ К учащейся молодежи! // Сумской голос. - 1905. - №11. - С.2.

⁶⁹ Устименко Г. Вказ. праця. - С.94.

⁷⁰ К товарищам-студентам! // Сумской голос. - 1905. - №4. - С.3.

⁷¹ Письмо в редакцию // Там само. - №6. - С.1.

⁷² Сапухіна Л.П. Навчальні заклади дореволюційних Сум. - С.9; ДАРФ. - Ф.102: Департамент поліції. - Оп.235. - Спр.7. - Ч.27: Звіти про революційний рух в Харківській губернії. - Арк.28; СОКМ. - КП-33779. - Д-6203: Спогади А.Е.Геттлера "Из Сумского прошлого (початок XX ст.)".

⁷³ ЦДІАУ. - Ф.336: Харківське губернське жандармське управління. - Оп.1. - Спр.1099: Про хвилювання селян Харківської губернії. - Арк.155.

⁷⁴ ДАРФ. - Ф.102: Департамент поліції. - Оп.235. - Спр.7. - Ч.27: Звіти про революційний рух в Харківській губернії. - Арк.28; ЦДІАУ. - Ф.336: Харківське губернське жандармське управління. - Оп.1. - Спр.1891: Про організацію гуртка партії есерів в м.Сумах в 1905 р. - Арк.18.

⁷⁵ ЦДІАУ. - Ф.336: Харківське губернське жандармське управління. - Оп.1. - Спр.1099: Про хвилювання селян Харківської губернії. - Арк.111; 1905 год на Украине: хроника и материалы / Под ред. М.И.Мебеля. - Харьков: Пролетарий, 1926. - Т.1 (январь-сентябрь 1905 г.). - С.360.

⁷⁶ Учительский съезд // Сумской голос. - 1905. - №11. - С.4; Корж Л.В. Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету ім.А.С.Макаренка. - Суми: Редакційно-видавничий відділ СДПУ, 1999. - С.5.

⁷⁷ Учительский съезд // Сумской голос. - 1905. - №11. - С.4.

⁷⁸ Обнинский В.П. Полгода русской революции. Сборник материалов к истории русской революции (октябрь 1905 - апрель 1906 гг.). - М.: Тип. И.Н.Холчев и К°, 1906. - С.145.

⁷⁹ ЦДІАУ. - Ф.1682: Канцелярія тимчасового Сумського генерал-губернатора. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.14-155.

⁸⁰ ДАСО. - Ф.Р-2362: Колекція окремих документів дожовтневого періоду і періоду Жовтневої революції. - Оп.1. - Спр.10: Про приєднання до загального політичного страйку службовців станції Суми. Протокол першого загального засідання службовців від 9 грудня 1905 р. - Арк.12.

⁸¹ Там само. - Арк.6.

⁸² ЦДІАУ. - Ф.336: Харківське губернське жандармське управління. - Оп.1. - Спр.1892: Переписка з помічником начальника Харківського губернського жандармського управління і Департаментом поліції про надання даних відносно політичних партій в Харківській губернії. - Арк.8.

⁸³ ДАРФ. - Ф.102: Департамент поліції. - Оп.235. - Спр.7. - Ч.27: Звіти про революційний рух в Харківській губернії. - Арк.28; ДАРФ. - Ф.102: Департамент поліції. - Оп.234. - Спр.20. - Ч.88: Про організацію таємного гуртка революційного терористичного спрямування в м. Суми Харківської губернії. - Арк.1, 16.

Кудинов Д.В.

Общественно-политическая деятельность учителей и учеников в Сумах во время революции 1905-1907 годов

Рассматриваются ученические выступления в Сумах, а также оппозиционная деятельность учителей сумских низших школ во время демократической революции 1905-1907 гг. Анализируются причины недовольства действующей в начале XX в. системой народного образования.

Kudinov D.V.

Social and political activity of teachers and pupils in Sumy during the Revolution 1905-1907

The article describes pupils' protest actions and opposition movements of teachers of "lower schools" in Sumy during the Democratic revolution 1905-1907. The reasons of enmity for system of public education active at the beginning of the XX century are analyzed.

Отримано 7.02.2009